

WACŁAW MARMON

Stopień przygotowania uczniów do pracy z mapą na lekcjach historii

W systemie środków poglądowych, jakie ma do swej dyspozycji nauczyciel i uczeń, mapa odgrywa niepoślednią rolę. W dydaktyce znajduje ona szerokie zastosowanie, zwłaszcza w przypadku - gdy zależy na jednoczesnym obrazowaniu w całości wielkich obszarów powierzchni. Na niej właśnie, przy pomocy znaków umownych mogą być przedstawione najróżnorodniejsze zjawiska, związane bezpośrednio lub pośrednio z danym terenem.

W nauczaniu historii pomoc ta nie służy do kształtowania samego pojęcia "mapa", ale ma kształtować nowe pojęcia, dostarczać określonych wiadomości, doskonalić umiejętności, wychowywać. Przystępując do jej stosowania nauczyciel historii powinien posiadać wiadomości dotyczące stopnia rozumienia przez uczniów istoty mapy od strony kartograficznej, a także historycznej. Stanowić to bowiem będzie o późniejszym powodzeniu lub niepowodzeniu dydaktycznym, wynikłym ze stosowania tej pomocy.

W polskiej literaturze metodycznej problem ten często znajdował swoje odbicie, jednak nie był przedmiotem szerszych badań empirycznych. Ostatnio podobną problematyką badawczą zajęła się Eleonora Trzcńska i Alojzy Zielecki¹. Szczególnie praca tego ostatniego autora pt. "Mapa w nauczaniu historii" dała szeroki obraz wykorzystywania tej pomocy poparty ciekawą empirią.

Próba postawienia diagnozy odnośnie tego zagadnienia były też badania prowadzone w ramach szerszego eksperymentu dotyczącego kształtowania umiejętności lokalizacji przestrzennej faktów historycznych u młodzieży szkolnej, które stanowić mogą skromne dopełnienie dotychczas prezentowanych badań². Prowadzono je w pierwszych klasach liceów ogólnokształcących. Wybór konkretnych szkół i miejscowości dokonany został w sposób losowo - warstwowy spośród placówek z województw: katowickiego, krakowskiego i nowosądeckiego. Ostatecznie badaniem objęto 216 uczniów z 6 szkół, reprezentujących zróżnicowane aglomeracje miejskie: małego, średniego i dużego miasta.

Opracowując badania zastanawiano się, czy uczniowie - pracując z mapą - mają świadomość specyficznego charakteru tej pomocy. To nasunęło pytania o ich znajomość mapy od strony kartograficznej, a także - czy dostrzegają w niej aspekt historyczny. Odpowiedzi na te pytania mogły wyjaśnić wiele zjawisk związanych z wykorzystywaniem map w nauczaniu - uczeniu się historii. Skonstruowano więc sprawdziany, które obejmowały odpowiedzi na proste pytania, związane z programem nauczania, a dotyczące specyfiki mapy.

Głównym celem pierwszego sprawdzianu /określonego symbolem 2.1.1./ było stwierdzenie, czy badani uczniowie posiadają przygotowanie geograficzne potrzebne do pracy z mapą na lekcjach historii. Jako główny punkt odniesienia dla określenia prawidłowości odpowiedzi przyjęto program nauczania geografii w klasie pierwszej liceum ogólnokształcącego i treści podręcznika szkolnego do nauki geografii.

W pytaniu pierwszym tego sprawdzianu badani otrzymali polecenie narysowania dowolnych zarysów obrazujących wyspę, półwysep, zatokę, rzekę i morze oraz opisanie swojego rysunku. Chodziło tu o stwierdzenie u uczniów praktycznej znajomości podstawowych elementów układu poziomego, składających się na obraz mapy. Jest to bowiem jeden z podstawowych czynników przy lokalizacji słownej w nauczaniu geografii, a tak-

że w pracy z mapą na lekcjach historii. Przy ocenie przyjęto kryterium, że za odpowiedź prawidłową uznano tę, w której poprawnie narysowano wszystkie wymagane elementy. Okazało się, że prawie 100% badanych wykonało poprawnie powyższe polecenie. Dowodziło to, że uczniowie prawidłowo kojarzyli rysunek poziomego układu rzeźby terenu z odpowiednimi określeniami.

Drugie pytanie sprawdzianu dotyczyło wyznaczenia odległości terenowych na mapach. Brzmiało ono: "W jaki znany Ci sposób możemy określić odległości terenowe przy pomocy mapy"? Przy ocenie przyjęto następujące kryteria: za odpowiedź prawidłową - ogólną uznano sformułowanie, że odległości terenowe określać można na mapach w oparciu o skalę lub podziałkę mapy. Za dalsze rozbudowanie odpowiedzi prawidłowej uznano opis czynności, jakie należy wykonać przy obliczaniu odległości terenowych z mapy. A więc: mierzymy odległość na mapie, a następnie mnożymy tę odległość przez liczbę określającą zmniejszenie terenu na mapie lub odkładamy na mapie określony odcinek podziałki liniowej. Opis ten sformułowano na podstawie materiału podręcznikowego³.

Na podstawie powyższych kryteriów uczniowie uzyskali 94% odpowiedzi prawidłowych, z czego 63% uznano za ogólne, pozostałych 31% obejmowało opis czynności. Tak więc ponad połowa z badanych wykazała się jedynie ogólną znajomością problemu zmniejszania obrazu mapy w stosunku do rzeczywistości. Pewnym pocieszeniem może być fakt, że 31% jednoznacznie wykazało się znajomością praktycznego wykorzystania podziałki i skali mapy.

Zagadnienie: "Jak mapa określa kierunki świata?" - było przedmiotem trzeciego pytania. Po udzieleniu odpowiedzi badani mieli zaznaczyć kierunki świata na uprzednio narysowanej konturze, będącym odpowiedzią na pierwsze pytanie sprawdzianu.

Przy ocenie tej odpowiedzi zastosowano następujące kryteria. Za prawidłową, pełną odpowiedź, przyjęto następującą

lub równoznaczną: Jeżeli na mapie nie jest określona /"narysowana"/ róża kierunków świata, to sama mapa poprzez swój obraz przedstawia kierunki świata w następującym układzie: północ - na górnej ramce mapy: południe - na dolnej ramce mapy: wschód - na prawej ramce mapy: zachód - na lewej ramce mapy. Przy ustaleniu powyższego kryterium przyjęto zasadę takiej konstrukcji map, używanych jako pomoc w szkolnictwie polskim. Do odpowiedzi tzw. niepełnych zaliczono takie, które nie wspominały o umieszczonej na mapie róży kierunków świata. Pozostałe odpowiedzi uznano za nieprawidłowe.

Polecenie oznaczenia stron świata wykonało prawidłowo 82% badanych. Odpowiedzi pełnych prawidłowych udzieliło tylko 9%, a niepełnych prawidłowych 62% uczniów. Znaczna większość badanych - chociaż tylko ogólnie - zdawała sobie sprawę z tego, jak na używanych przez siebie mapach określone były podstawowe kierunki świata. Należy tu zaznaczyć, że mapy stosowane przez nich w procesie dydaktycznym nie zawierały róży kierunków, toteż można przyjąć, że uczniowie ci posiadali ogólne - ale wystarczające przy nauczaniu historii - wiadomości.

Pytanie czwarte omawianego sprawdzianu dotyczyło znajomości symboliki ukształtowania pionowego. Badani mieli wyjaśnić, w jaki sposób przedstawione są na mapach góry, wyżyny i niziny. Za odpowiedź prawidłową uznano sformułowania, że góry, wyżyny i niziny przedstawiane są na mapach za pomocą: a/ kolorów, b/ poziomicy liniowej, c/ cieniowania lub kreskowania.

Dokonując oceny nie stwierdzono zdecydowanie błędnych odpowiedzi, niemniej tylko 3% badanych wymieniło jednocześnie wszystkie sposoby przedstawiania ukształtowania pionowego. Najczęściej zwracano przy tym uwagę na same kolory /66% badanych/ oraz kolory i poziomice liniowe. Wprawdzie skala barw w używanych przez badanych uczniów mapach służyła najczęściej do oznaczenia wysokości, to jednak w mapach historycznych podręcznikowych zaznaczano ukształtowanie pionowe poprzez poziomice liniowe⁴.

W "Małym atlasie historycznym" i "Atlasie do historii starożytnej" spotykamy technikę cieniowania⁵. Dlatego nie można było uznać za wystarczające odpowiedzi zwracających uwagę tylko na kolorową skalę wysokości. Przecież właśnie kolory na mapach historycznych służą do całkiem innego celu.

Pytanie piąte sprawdzianu brzmiało: "O czym informuje nas legenda mapy?" Przy ocenie odpowiedzi przyjęto następujące kryteria: za prawidłową uznano taką, której sens odpowiadał określeniu, iż legenda mapy zawiera objaśnienia używanych na mapie symbolicznych oznaczeń⁶. W ten sposób kwalifikowanych prawidłowych odpowiedzi udzieliło 67% badanych uczniów. Jak się okazało, w pytaniu tym uczniowie mieli najniższy procent prawidłowych odpowiedzi z analizowanego sprawdzianu, co może świadczyć o nie najlepszej znajomości tego zagadnienia.

Ostatnie pytanie wspomnianego sprawdzianu /2.1.1./ dotyczyło, podobnie jak pytanie drugie, podziałki i skali mapy. Sformułowano je następująco: "O czym informuje Was legenda i skala mapy?" Dzięki temu stanowiło ono w istocie zarazem rozwinięcie i weryfikację drugiego pytania. Równoczesne ujęcie w pytaniu podziałki i skali podyktowane zostało tym, że w podręczniku szkolnym pojęcia te używane są zamiennie⁷. Za odpowiedź prawidłową przyjęto definicję podręcznikową, że podziałka lub skala mapy jest to liczba wyrażająca stosunek odległości rzeczywistej do przedstawionej na mapie⁸.

Prawidłowych odpowiedzi udzieliło 84% uczniów. Można więc powiedzieć, że dość wysoki procent badanych orientował się, do czego służy skala i podziałka mapy. Weryfikowało to pozytywne odpowiedzi na pytanie drugie, przede wszystkim rozszerzając te ogólne stwierdzenia, że skala i podziałka mapy służy do mierzenia odległości.

Reasumując można stwierdzić, że większość badanych uczniów wykazywała ogólną znajomość mapy geograficznej, a więc posiadała wystarczające podstawy do pracy z mapą historyczną. Niepokojący był jednak procent odpowiedzi nieprawidłowo-

wych, który - w przypadku dość prostych pytań - wydaje się już duży, szczególnie w odniesieniu do pytania trzeciego i szóstego. W trakcie analizy wypowiedzi zaobserwowano też indywidualne różnice, wskazujące na potrzebę podjęcia prac w kierunku wyrównania poziomu uczniów. Wydaje się, że byłoby najlepiej, gdyby przed przystąpieniem do pracy z mapą historyczną powtórzyć i uzupełnić ogólne wiadomości o mapie. Może to zrobić nauczyciel historii albo - nawet lepiej - nauczyciel geografii, powinno jednak między nimi nastąpić odpowiednie porozumienie w celu ustalenia zasad korelacji.

Niejąko kontynuację tego sprawdzianu stanowił następny /oznaczony symbolem 2.1.2./. Szło w nim głównie o skontrolowanie, czy badani uczniowie zdają sobie sprawę z odmienności mapy historycznej i rozumieją jej specyfikę. Pytanie pierwsze brzmiało: "Czym różni się mapa fizyczna od historycznej?" Chodziło tu o wyjaśnienie, czy badani dostrzegając taką różnicę - co na pierwszy rzut oka wydaje się bardzo łatwe - potrafią określić, na czym ona polega.

Okazało się, że bardzo duży procent uczniów /94% badanych/dostrzegał różnice, jednak większość określała je lapidarnie, pisząc że mapa historyczna przedstawia wydarzenia i obszary historyczne /79%/, natomiast fizyczna ukazuje warunki fizyczne powierzchni /68%/. Rządziej pisano, że na mapie historycznej brak jest oznaczenia elementów fizycznych powierzchni Ziemi /17%/ oraz że mapa fizyczna przedstawia aktualne terytorium państwa /13%/. Jedynie 10% zwróciło uwagę, że te same kolory obrazują na mapie historycznej co innego niż na mapie fizycznej.

Drugie pytanie omawianego sprawdzianu brzmiało: "O czym informuje nas legenda mapy historycznej?" Sformułowano je podobnie do pytania piątego poprzedniego sprawdzianu /2.1.1/. Miało ono na celu wyjaśnić, czy uczniowie dostrzegają różnicę pomiędzy legendą mapy w sensie ogólnym, a tą, która znajduje się na mapie historycznej. Innymi słowy - czy dojrzą w legendzie aspekt historyczny.

Do oceny odpowiedzi przyjęto następujące kryteria. Za odpowiedź ogólną /zwaną też niepełną/ uznano taką, która w swej treści była jednoznaczna z określeniem legendy mapy w przypadku poprzedniego sprawdzianu, a za odpowiedź w pełni prawidłową - taką, która uwzględniała wspomniany aspekt historyczny. Powinna ona odpowiadać następującemu sformułowaniu: "legenda mapy historycznej wyjaśnia nam oznaczenia symboliczne używane na danej mapie dla przedstawienia treści historycznej".

Odpowiedzi w pełni prawidłowych udzieliło 62% badanych, co podobne było do wyników odpowiedzi na piąte pytanie z poprzedniego sprawdzianu. Zważywszy, że pytanie to było bardzo proste - a dla uzyskania prawidłowej odpowiedzi należało jedynie wykazać się umiejętnością logicznego myślenia - należy podkreślić, że 38% badanych, którzy nie potrafili udzielić prawidłowej odpowiedzi, stanowi w tym przypadku dość spory odsetek.

Pytanie trzecie: "W jaki sposób zorientujesz się, jaki okres historyczny przedstawia nam dana mapa historyczna?" - sformułowane zostało w celu stwierdzenia, w jakim stopniu badani potrafią łączyć obraz mapy z odpowiednim okresem /czasem/ historycznym. Podstawę oceny odpowiedzi na to pytanie stanowiły sformułowania określające: tytuł mapy, jej legendę, kształt terytorium lub sytuacje historyczne, przedstawione na obrazie mapy, a będące elementami identyfikacyjnymi dla uczniów.

Jak wynikało z oceny, najczęściej, ale tylko 42% badanych, orientowało się wyłącznie po legendzie mapy, 16% - po kształcie terytorium i sytuacji historycznej przedstawionej na mapie. Tytuł wraz z legendą wymieniło tylko 10% badanych, a legendę i kształt terytorium - 9%. Jeszcze mniej, bo 6% respondentów, wymieniało równocześnie tytuł i kształt terytorium, a najmniej /3% badanych/ określało naraz wszystkie trzy sposoby identyfikowania.

Z analizy wynika, że najczęściej legenda i tytuł mapy były dla uczniów identyfikatorami czasu historycznego. Jak wiemy są to najprostsze, a zarazem niezawodne sposoby identyfikacji. Trudniej natomiast posługiwać się w tym przypadku kształtem terytorium czy określoną sytuacją historyczną. Wymaga to już pewnego wyrobienia historycznego, a tych odpowiedzi było najmniej. Ponadto w odpowiedziach dominowały sformułowania odnoszące się do jednego identyfikatora /było ich 69%/, a najmniej było tych, które brały pod uwagę jednocześnie wszystkie trzy identyfikatory.

Problem symboliki kolorów mapy historycznej występował w czwartym pytaniu sprawdzianu. Pytanie brzmiało: "Co przedstawione jest za pomocą kolorów na mapach historycznych?" Za prawidłowe uznano odpowiedzi mówiące, że za pomocą kolorów przedstawione są terytoria /ziemie, państwa itp./ lub fakty historyczne, jakie miały miejsce na tych obszarach.

Aż 87% badanych odpowiedziało, że kolorami oznacza się na mapach historycznych odpowiednie terytoria. Jedynie 8% uważało, że oprócz terytoriów kolorami zaznacza się też fakty i wydarzenia historyczne. Tak więc można stwierdzić, że 95% badanych zdawało sobie sprawę z przeznaczenia symboliki kolorów na tego rodzaju mapach. Wydaje się jednak ciekawe, że w pytaniu pierwszym tego sprawdzianu, podczas porównania mapy fizycznej z historyczną, tylko 10% uczniów pisało, że te same kolory oznaczają na mapach co innego. Świadczy to, że w procesie dydaktycznym nieczęsto dochodzi do konfrontacji tych map.

Ostatnie - piąte pytanie sprawdzianu, dotyczyło porównania wspomnianych uprzednio map: fizycznej i historycznej. Brzmiało ono: "Na czym polega różnica w rozpatrywaniu odległości i obszarów na mapie fizycznej i na mapie historycznej"? Sformułowane zostało w celu stwierdzenia, czy badani dostrzegają różnice wyrażające się w tym przypadku historycznym aspektem czasowo-przestrzennym. Innymi słowy: czy używając mapy do celów historycznych, biorąc pod uwagę czas

rozgrywanych na tej przestrzeni wydarzeń, który determinuje zmienność określonych obszarów; np. czy rozpatrując obszar państwa Bolesława Chrobrego nie modernizują tego pojęcia, utożsamiając je z wyglądem obecnej Polski. Czy odległość do przebycia przez ludzi w tamtym czasie, przy prymitywnych środkach lokomocji, nie jest dla nich równoznaczna z dzisiejszym dystansem pokonywanym samochodem czy samolotem.

Okazało się, że odpowiedź na to pytanie sprawiła uczniom dużo kłopotów. Przy ocenie odpowiedzi wzięto pod uwagę następujące możliwości: - nie ma różnicy; - określenie różnicy w kontekście wyjaśniającym aspekt czasowo-przestrzenny; - inne odpowiedzi, w tym też bardzo ogólne i nie na temat.

Jedynie 7% badanych wyraźnie zaznaczyło w odpowiedziach aspekt czasowo-przestrzenny, tzn. wyjaśniło, że rozpatrując te odległości należy patrzeć na nie przez pryzmat okresu /czasu/, jakiego dotyczą. Odległości te, bardzo zbliżone do obecnych, przy ówczesnym stanie cywilizacji były o wiele trudniejsze do pokonania. Podobnie było z obszarami, a konkretnie z problemem ich zagospodarowania i przydatności do celów gospodarki narodowej.

Najwięcej uzyskano odpowiedzi zbyt ogólnych lub nie na temat, które zakwalifikowano jako "inne"; było ich 56%. Także stosunkowo duży procent badanych nie udzieliło żadnej odpowiedzi - 19%, a 17% stwierdziło wyraźnie, że nie ma żadnej różnicy. Taki rozkład odpowiedzi wydaje się być spowodowany występującą uprzednio tendencją do ilustracyjnego używania omawianej pomocy. Wyraźnie uwidocznia się tu brak wykorzystywania map do porównań, wnioskowania, czy też kształtowania pojęć historycznych, co już niejednokrotnie można było zauważyć w analizowanych wypowiedziach ankietowych. Ogólnie stwierdzić też można, iż w wynikach badań wyraźnie nie wystąpiły zróżnicowania środowiskowe.

O ile wyniki sprawdzianu 2.1.1. dawały podstawy do pewnego optymizmu, o tyle odpowiedzi w sprawdzianie 2.1.2. przedstawiały się znacznie gorzej. Opierając się na nich

można stwierdzić, że badani uczniowie mieli ogólne przygotowanie kartograficzne wystarczające do pracy z mapą historyczną. Też w ogólnym zarysie zdawali sobie sprawę z odmienności mapy historycznej. Słabiej natomiast dostrzegali specyfikę mapy historycznej. W odpowiedziach, które tego wymagały przeważnie brak było bowiem szczegółowych wyjaśnień, miały one często charakter niepełny i ogólnikowy. Potwierdzałoby to przypuszczenie o ilustracyjnym, a więc - w naszym mniemaniu - niepełnym wykorzystywaniu mapy w procesie nauczania historii, co bardzo blisko koresponduje z wnioskami wyciągniętymi z wypowiedzi ankietowanych nauczycieli i uczniów⁹.

PRZYPISY

¹ E. Trzcinańska, Technika pracy z mapą historyczną uczniów klas I licealnych, "Wiadomości Historyczne" 1985, nr 3, s. 250 - 255; A. Zielecki, Mapa w nauczaniu historii, Warszawa 1984.

² Częściowe wyniki badań związanych z tym eksperymentem opublikował autor w artykule: "Stopień umiejętności lokalizacji przestrzennej faktów historycznych u młodzieży szkolnej", /w:/ Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych, t. XXXII, 1984, s. 101 - 115.

³ Por. H. Radlicz-Rühlowa, Geografia fizyczna ogólna dla klasy I liceum ogólnokształcącego, Warszawa 1971, s. 49 - 50.

⁴ Zob. J. Dowiat, Historia dla klasy I liceum ogólnokształcącego, Warszawa 1972, s. 41, 68, 122.

⁵ Zob. C. Nanke, L. Piotrowicz, W. Semkowicz, Mały atlas historyczny, Warszawa 1967; też: L. Piotrowicz, Atlas do historii starożytnej, Warszawa 1960.

⁶ Zob. H. Radlicz-Rühlowa, op. cit., s. 50.

⁷ Tamże, s. 49-50, 284.

⁸ Tamże, s. 282. Za odpowiedź prawidłową uznano także sformułowania, które nie musiały brzmieć identycznie z przytoczoną definicją, ale odpowiadały jej merytorycznie.

⁹ Zob. W. Marmon, Wykorzystywanie map w nauczaniu i uczeniu się historii w opinii nauczycieli i uczniów, "Wiadomości Historyczne", 1983, nr 5, s. 443 - 452.